

Müşfiq Hüseyn oğlu MUSTAFAYEV

Qərbi Kaspi Universiteti, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: mustafayev76@mail.ru

Dilarə Eyvaz qızı BAYRAMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti, magistrant

E-mail: dilarabayramova99@gmail.com

TAMAHKAR VƏ ZORAKI TİP CİNAYƏTKARLARIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə tamahkar və zorakı cinayətkarların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri, həmçinin onların şəxsiyyətinin strukturundan bəhs edilir. Tamahkar və zorakı cinayət törətmiş cinayətkarların müxtəlif tiplərinin psixoloji xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: şəxs, şəxsiyyət, cinayətkar, tamahkar cinayətkar, zorakı cinayətkar, şəxsiyyət xüsusiyyətləri, psixoloji xüsusiyyətlər.

UOT: 159.9

DOI: doi.org/10.54414/wilu4467

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə etmək fərdin tipoloji cinayət əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini araşdırmaq və müəyyən etmək deməkdir. Cinayətkarın şəxsiyyəti törətdiyi müəyyən bir cinayət əməlini təyin edən bir fərdin tipoloji keyfiyyətlərinin məcmusudur. Cinayət törətmiş şəxsin şəxsiyyətini qiymətləndirərkən davranışının ümumi sxemini və həyat strategiyasını təşkil edən həyatın dominant motivlərini və ümumiləşdirilmiş yollarını müəyyən etmək lazımdır. Tədqiqatın nəticələri bizə araşdırılan cinayətkarların psixoloji portretini verməyə və onların xarakterik şəxsiyyət xüsusiyyətlərini vurğulamağa imkan verir. İlk növbədə, cinayətkarlar zəif sosial adaptasiya, cəmiyyətdəki mövqelərindən ümumi narazılıqları ilə fərqlənilir. Onların davranışlarına, səfeh hərəkətlərinə, emosional yetişməmişliyə və infantilizmə azaldılmış özünü idarə etmədə özünü göstərən impulsivlik kimi bir

xüsusiyyət var. Əxlaqi-hüquqi normalar onların davranışlarına ciddi təsir göstərmir. Belə insanlar adətən ya cəmiyyətin onlardan nə tələb etdiyini başa düşmürlər, ya da başa düşürlər, lakin bu tələbləri yerinə yetirmək istəmirlər. Belə şəxslər normativ nəzarəti pozduqları və ya deformasiyaya uğratdıqları üçün sosial vəziyyəti mənəvi-hüquqi tələblər mövqeyindən deyil, şəxsi təcrübələri, təhqirləri, istəkləri əsasında qiymətləndirirlər. Bir sözlə, onlar sosial uyğunlaşmanın davamlı pozulması ilə xarakterizə olunur. Onlar həmçinin ünsiyyət sahəsində pozuntularla xarakterizə olunur: başqaları ilə əlaqə qura bilməmək, başqasının nöqtəyi-nəzərini qəbul edə bilməmək, özünə kənardan baxmaq. Bu, öz növbəsində, adekvat oriyentasiya imkanlarını azaldır, ətrafdakı insanlar və bütövlükdə cəmiyyət tərəfindən düşmənçilik ideyası ilə əlaqəli affektiv doymuş fikirlərin yaranmasına səbəb olur. Hamısı birlikdə alındıqda, bir tərəfdən özünəməxsusluq, təcrid, digər tərəfdən isə

aqressivlik, şübhə kimi xüsusiyyətləri əmələ gətirir. Nəticə etibarı ilə davranışa affektiv münasibətlə nəzarət olunduğundan, başqalarının hərəkətləri təhlükəli hesab olunduğundan, insanı təhdid etdiyindən vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməsi daha da çətinləşir ki, bu da mövcud vəziyyətdən qeyri-qanuni çıxış yollarına gətirib çıxarır. Bütün bu psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alaraq aydın olur ki, cinayət hadisəsi, həmçinin cinayətkarların şəxsiyyəti ilə bağlı dəqiq və bir mənalı qərarlar qəbul etmək üçün onları tiplərə ayırmaq vacib rol oynayır.

Əsas mətn

Tamahkar cinayətlər dünyada ən geniş yayılmış cinayət hadisəsidir. Çox vaxt onun inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda payı 90%-i, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bütün qeydə alınmış cinayətlərin ümumi həcminin 60%-ni keçir. Görünür, bu məfhu-mun geniş mənasında cinayətə gəldikdə, onun gizli hissəsini də əhatə edən eyni nisbət qorunub saxlanılır. Müvafiq konsepsiyanın əsasını şəxsi maraq və eqoist motivasiya kateqoriyaları təşkil edir. Şəxsi mənfəət adətən mənfəət, maddi mənfəət kimi başa düşülür. Eyni zamanda, şəxsi maraqların bəzi təzahürləri ənənəvi olaraq cəmiyyətin maraqlarına zidd (antisosial) kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət hüququ çox vaxt cinayətlər arasındakı keyfiyyət fərqlərini nəzərdən keçirilən dar mənada eqoist marağın (və ya eqoist məqsədin) olması və ya olmaması ilə əlaqələndirir [18].

Cinayətkarın şəxsiyyətini xarakterizə etmək şəxsin tipoloji kriminogen əhəmiyyətli keyfiyyətlərini araşdırmaq və müəyyən etmək deməkdir. Motivasiya meyarlarına görə tamahkar cinayətkarların tipologiyası maraq doğurur. Tamah məqsədi ilə törədilən cinayət çox genişdir və ildən-ilə artır.

Bunu statistika sübut edir. Müvafiq olaraq, eqoist motivasiya qazanc əldə etməyə çalışan insanın davranışından qaynaqlanır. Ən ümumi formada eqoist motivasiya hər hansı bir insanın davranışına xasdır. Varlanmaq üçün şüursuz istək (görünür, istisnasız olaraq bütün insanlara xasdır), qanuni və ya qeyri-qanuni yollarla, lakin itkiləri kompensasiya etməklə varlanmaq istəyi qanunla şəxsi maraq kimi qəbul edilmir. Əldə edilən cinayətlərin növləri müxtəlifdir. Tamahkar cinayətkarların əsas psixoloji xüsusiyyəti onların ehtiyac sferasının deformasiyasıdır-utilitar ehtiyaclar daha yüksək səviyyələrin ehtiyaclarını maneə törədir, fərdin davranışında hipertrofik eqoist motivlər üstünlük təşkil edir ki, bu da onların qanuni vasitələrlə təmin edilməsi mümkün deyil. Bu, maddi ehtiyacları ödəməyə çalışdığını göstərir, lakin eyni zamanda daha az vaxt və səy sərf edirsiniz, bu, qanuni olaraq edilə bilməz və insanlar bunu cinayət vasitəsi ilə əldə etməyə çalışırlar: oğurluq, dələduzluq, rüşvət və s. Tamah xarakterli cinayətlər həyatın, xalq təsərrüfatının və maliyyənin müxtəlif sahələrində qeyri-bərabər paylanmışdır ki, onların hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Eyni zamanda, cinayət əməllərinin vurduğu zərərin bütün cəmiyyətə təsir etdiyi sosial həyatın elə sahələrini də xüsusi qeyd etmək olar. Oxşar sahə sosial-büdcə sahəsidir ki, bu da ölkənin sosial kompleksində büdcə qanunvericiliyinin formalaşması və həyata keçirilməsi prosesində yaranan sosial-iqtisadi münasibətlərin məcmusu kimi başa düşülə bilər. Bu sahəyə həm də dövlət büdcədən kənar fondlarının pensiya, sosial sığorta, sosial təminat, səhiyyə və tibbi yardım və s. aiddir. Bu sahədə cinayətlərin əsas silsiləsi mənim səmə və ya mənim səmə yolu ilə törədilən oğurluq, dələduzluq,

dövlət qulluğunun mənafeyinə zidd olaraq vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etmə, iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərdir. Dövlət qulluqçularının və kommertiya təşkilatlarının işçilərinin büdcə vəsaitlərinin saxlanması və xərclənməsinə nəzarətsiz çıxışı hakimiyyətin özünün kriminallaşdırılması üçün getdikcə daha vacib şərtə çevrilir. Əldə edilən cinayətlərin əsas növləri aşağıdakılardır: iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlər; əmlaka qəsd (oğurluq, dələduzluq və s.); dövlət hakimiyyətinin mənafeyinə, dövlət qulluğuna və yerli özünüidarəetmə orqanlarında xidmət maraqlarına qarşı cinayətlər; şəxsə qarşı cinayətlər, yəni şəxsi əmlakı ələ keçirmək məqsədilə zorakılıq törədən cinayətlər; kommertiya və digər təşkilatlarda xidmət əleyhinə cinayətlər və başqaları [8].

Aparıcı motivlərə görə tamahkar cinayətkarların şəxsiyyətinin tipologiyası belədir:

1. Egoist tip. Əsasən qiymətli əşyaları toplamaq üçün oğurlayan tamahkar və acgöz şəxslərdən ibarətdir. Çox vaxt onların daimi iş yeri olur, hətta orada hörmət və etibar edə bilirlər, onların arasında çoxlu yaxşı mütəxəssislər var.

2. Təsdiqlənmiş növ. Cinayət törətmək xüsusi bacarıq və ya cəsarət tələb edirsə, başqalarının gözündə özünü göstərmək üçün, bəzən isə özünü təsdiq etmək üçün oğurluq, mənimsəmə və digər tamahkar cinayətlər törədən şəxslərdən ibarətdir. Bu növün nümayəndələri arasında qazanc cinayətlərinin törədilməsi özlərini göstərmək üçün yaxşı bir yol kimi görünən kifayət qədər çox gənc var [6].

3. Uyğunlaşdırılmamış tip. Əsasən sosial cəhətdən təsdiqlənmiş sosial dairədən kənarında olan insanlardan ibarətdir. Bir qayda olaraq, bunlar residivist cinayətkarlar,

hətta peşəkar şəxslərdir ki, onlar üçün ilk növbədə oğurluq, habelə əmlak xarakterli digər cinayətlər əsas və ya yeganə dolanışq mənbəyidir. Belə şəxslərin adətən ailəsi və iş yeri olmur. Onların əksəriyyəti orta yaşlı və yaşlı insanlardır [10].

4. Ailə növü. Əsasən ailələrinin ehtiyaclarını təmin etmək üçün əldə etmə cinayətləri törədən şəxslərdən ibarətdir. Eyni zamanda, ailə ehtiyacları ən geniş mənada başa düşülməlidir-ailə üzvlərinin qidalanmasından tutmuş uşaqların nüfuzlu universitetlərdə təhsil almasına qədər. Özləri belə "ailə" cinayətkarları olduqca təvazökar insanlar ola bilər və şəxsən qaçırılmalardan heç nə və ya çox az şey götürmürlər. Yəqin ki, belə şəxslərin cəmiyyət üçün xüsusi təhlükəsi yoxdur [10].

5. Oyun növü. O, oğurluq və ya digər qeyri-qanuni olaraq qiymətli əşyaların və ya əmlakın mənimsənilməsi prosesinin özü üçün vacib olan riskli, əldə etmə cinayətlərinin törədilməsi maraqlı təhlükə oyunu olan şəxslərdən ibarətdir.

Əlbəttə ki, müvafiq motiv yalnız və ya əsasən şüursuz səviyyədə fəaliyyət göstərir, lakin onun həyata keçirilməsi müxtəlif maddəli cinayətlər törətmək şəklində güclü fəaliyyətlə məşğul olan insanlara böyük məmnunluq verir. Egoist motivlərin yalnız cibgirişləri və ya mənzil oğurlarını hərəkətə gətirdiyini düşünmək yanlışdır. Bu cür motivlər böyük miqdarda mənimsəmiş şəxslər, rüşvətخورlar, cinayətkar təşkilatların nümayəndələri, kompüter texnologiyaları sahəsində mütəxəssislər arasında ola bilər ki, onlar kompüter maddəli cinayətləri törətməklə yanaşı, eyni zamanda mürəkkəb intellektual problemləri həll edirlər [5].

6. Alkoqolla narkotikləşdirilmiş növ. Alkoqoldan və narkotik vasitələrdən patoloji asılı olan və əsasən alkoqollu içkilər və ya narkotik maddələrlə özlərini təmin etmək

məqsədlə əmlak cinayətləri törədən şəxslərdən ibarətdir.

Çox vaxt bunlar sosial alt təbəqənin nümayəndələridir və onların yenidən sosiallaşması olduqca çətinidir. Bir qayda olaraq, müalicə ilə müşayiət olunmalıdır. Ailənin dağılması, valideynlərini tərk etmək, başqa bölgəyə köçmək, uzunmüddətli məşğuliyyəti dəyişdirmək (məsələn, ordudan tərxis etmək), habelə məhrumiyyət yerlərindən azad olmaq kimi hallarda belə şəxslərin dezadaptasiyası və yadlaşması sürətlə inkişaf edir. Başqa sözlə, "aşağı yuvarlanma" vərdiş halına salınmış, kifayət qədər sərt sosial nəzarət əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədikdə və ya ümumiyyətlə fəaliyyətini dayandırdıqda baş verir. Burada zahiri ziddiyyətli mənzərə müşahidə olunur: onların çoxu bu nəzarətdən qurtulmağa can atır, lakin "azadlıq" qazanaraq, ümumi yaşamaq qabiliyyətinə və çox zəif subyektiv uyğunlaşma imkanlarına görə tez pisləşirlər. Qeyd edək ki, bu insanların bəziləri bunun fərqlində olsalar da, adət etdikləri həyat tərzini dəyişməyə özündə güc tapmırlar. Müşahidələr göstərir ki, belə şəxslər hətta müəyyən yaşayış yeri (çox vaxt formal olaraq, əslində yox) və işləyən (üstəlik, onu daim dəyişirlər və əslində işləmirlər) olsalar da, məhiyyət etibarilə düzgün olmayan həyat təzi keçirirlər. Onların ailə və əmək kollektivləri ilə əlaqələri çox səthi və qeyri-sabitdir, bəzi hallarda sadəcə yoxdur; sisteməlik şəkildə sərxoş olurlar, oğurluq onların əsas dolanışıq mənbəyidir və ən əsası spirtli içkilər üçün vəsait əldə edirlər. Belə şəxslər, bir qayda olaraq, dövlət, ictimai və şəxsi əmlakın xırda oğurluqları törədirlər. Eyni zamanda, onlar tez-tez bir-birlərindən, qohumlardan, qonşulardan, tanışlardan oğurluq edirlər ki, bu da onların mikromühitdə uyğunlaşmadığını bir daha inandırıcı şəkildə sübut edir. Bu cür

şəxslərin cinayətkar davranışı daha böyük ictimai təhlükə ilə xarakterizə olunur, çünki onlar adətən böyük oğurluqları, çox vaxt təşkilatçı kimi çıxış etdikləri qruplarda edirlər. Onların arasında mənzil və cib oğurlarını, eləcə də mağazalardan, anbarlardan və digər mühafizə olunan obyektlərdən oğurluq edənləri xüsusilə qeyd edirik. Onların identifikasiyası və ifşası, bir qayda olaraq, çox çətinidir. Belə şəxslərin dünyagörüşü yaxşı formalaşmış və kifayət qədər aydındır, onların inancları adlandırılma bilən şeylər var. Onlar qrupda üstünlük təşkil etməyə meyllidirlər, başqalarını inandırmaya və davranışlarına rəhbərlik etməyə qadirdirlər, bəyanatları sakitdir və güclə seçilir. Belə cinayətkarların intellektual inkişafı birinci yarımtipin nümayəndələrinə nisbətən daha yüksəkdir [12].

Cinayətkar münasibətin sabitlik dərəcəsinə əsaslanaraq, tamahkar cinayətkarların şəxsiyyətinin tipologiyasını nəzərdən keçirək. Bu əsasda aşağıdakı növləri ayırd etmək olar:

1. Situativ növü. Əlverişli şəraitdən istifadə edərək müxtəlif cinayətlər törədənərdən ibarətdir. Bu, xırda cibgiriş, sərxoşları soyma, mağazadan oğurluq, habelə iş yerində əmlak cinayətləri ola bilər ki, bu zaman vəzifəli şəxslərin və digər şəxslərin səhlənkarlığı nəticəsində əmlak cinayətlərinin törədilməsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Situasiyalı cinayətkarlar arasında rüşvətxorlar, bir qayda olaraq, müəyyən rüşvət almaq üçün ani şəraitdən istifadə edən xırda cinayətkarları da göstərmək olar.

2. Qeyri-sabit tip. Psixoloji görünüşünə görə situasiya tipinə yaxın olan şəxslərdən ibarətdir. Lakin onlar nəinki onlar üçün əlverişli olan situasiyalardan istifadə edir, hətta bəzən özləri də lazımı mühit

yaradırlar. Onların qeyri-sabitliyi əsasən qeyri-sabit, kövrək mənəvi münasibətlərə malik olmalarında özünü göstərir, buna görə də icazə verilən və qadağan olunan arasında davranış seçimində dalğalanmalar göstərir, çox vaxt sonuncunun əksinə meyl edirlər. Qeyri-sabit tipə tez-tez iqtisadi fəaliyyət sferasında cinayət törədənlər, eləcə də oğurluq şirnikləndirilməsinə qarşı dura bilməyən, hətta həmyaşıdlarının təzyiqi altında olan gənclər arasında rast gəlinir.

3. Zərərli tip. O, cinayət törətmək üçün özləri münasib situasiyalar yaradan və cəza təhlükəsindən asılı olmayaraq bunu daim edən insanlardan ibarətdir. Zərərli növün nümayəndələri tamahkar cinayət üçün zəruri şərtləri ifadə edən vəziyyəti yaxşı bilmək, habelə onu törətmək bacarığı və bacarıqları ilə xarakterizə olunur.

4. Xüsusilə təhlükəli tip. Bu, adətən böyük ərazilərdə və milli iqtisadiyyatın böyük sektorlarında böyük fırladaqlar edən insanlardan ibarətdir.

Onlar iqtisadi xarakterli ən ağır cinayətlərin törədilməsi üçün təkcə özləri üçün hansısa əlverişli situasiyalar deyil, həm də bütöv bir insan sistemi, texnika, texniki vasitələr yaradırlar. Çox vaxt onlar kriminal icmalarla fəal əməkdaşlıq edirlər və bəzi hallarda onların bir hissəsi olurlar. Qeyd edək ki, bu qəbildən olan cinayətkarlar arasında "qanuni oğru" deyilənlər nisbətən azdır. Bəzi xüsusilə təhlükəli muzdlu cinayətkarlar zəngindirilər, böyük əlaqələri var, o cümlədən hüquq-mühafizə orqanlarında, siyasətdə, xüsusən də regional səviyyədə çəkisi var və onların ifşası çox çətin işdir. Belə cinayətkarlar cəmiyyətə böyük ziyan vururlar [7].

Cinayət əməllərinin xarakterinə görə tamahkar cinayətkarların şəxsiyyətinin tipologiyası da maraqlıdır:

1. Oğrular və xüsusilə oğurluğu özlərinə peşə edən oğrular; baxmayaraq ki, seçmə tədqiqatların göstərdiyi kimi, bu tip cinayətkarların əsas hissəsini təşkil edən onlar deyil.

2. Quldurlar, qəsbkarlar, adam oğurluqları, qatillər. Əlbəttə ki, tamahkar cinayətkarların bu kateqoriyası, xüsusən adam oğurluğu və qatillər artan təhlükəni təmsil edir.

3. Rüsvətxorlar.

4. Mənimsəmə, soyğunçular, iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayət törədən şəxslər.

5. Digər tamahkar cinayətkarlar [1].

S.V. Maksimov 1990-cı illərin əvvəllərində Rusiyanın bir sıra regionlarında (Moskva, Novosibirsk, Omsk vilayətləri, Stavropol diyarında) mülkiyyətə qarşı tamahkar cinayətlərin bütün əsas növlərinə görə cinayət törətmiş şəxslər arasında aparılan sorğu göstərdi ki, onların təxminən 44%-i öz hərəkətləri ədalətsiz olaraq törədilmiş cinayətlər cinayət kimi təsnif edilir; 48% törətdikləri cinayətlərə görə həddindən artıq ağır cəzalar təyin olunduğunu; 4%-i hətta cinayət təqibi gözlənilmədiyi halda belə cinayət törətməyə hazır idi. Bu məlumatların təhlili bizə belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, mülkiyyətə qarşı əldə etmə cinayətlərinin ən çox yayılmış növlərini törədənlər müvafiq mənəvi və hüquqi qadağalarla həmrəyliyin çox aşağı səviyyədə olması ilə xarakterizə olunur. Mülkiyyət əleyhinə əldə etmə cinayətlərinin bəzi növləri (mənimsəmə və ya mənimsəmə, dələduzluğun müəyyən formaları, xüsusi qiymətli əşyaların oğurlanması), iqtisadi fəaliyyət sahəsində əldə etmə cinayətlərinin növlərinin dördü üçü və xidmət maraqları əleyhinə olan cinayətlərin bütün növləri. kommersiya və digər təşkilatlarda xüsusi statusu olan, etibar edilmiş əmlaka daha asan çıxışı təmin edən,

müəyyən bir iqtisadi, o cümlədən sahibkarlıq, fəaliyyət və ya əmlakla məşğul olan və ya idarə edən şəxslər və ya kommersiya və ya digər təşkilatda işçilər tərəfindən törədilir (S.V. Maksimova görə) [17]. Kriminologiyada psixi anomaliyaların əsasən zorakı cinayət davranışına təsir etdiyi ümumi qəbul edilir. Tədqiqat M.V. Qonçarova onların tamahkar cinayətlərin törədilməsində mühüm rol oynadıqlarını göstərib. Onun öyrəndiyi oğrular arasında (psixiatrik müayinəyə göndərilənlərdən) üçdə ikisindən çoxu dəfələrlə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib, yarıdan çoxu ilk cinayətini yeniyetməlik dövründə törədib. Məhkəmə-psixiatrik ekspertizanın keçidi zamanı onların 60%-də tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tövsiyə olunub, 36%-i mərkəzi sinir sisteminin üzvi zədələnməsindən, 19,7%-i şizofreniyadan, 10%-i müxtəlif zəiflik dərəcələrində oliqofreniyadan, 10%-i psixopatiyadan əziyyət çəkirdi. Patoloji xüsusiyyətləri olan oğruların əsas hissəsi tək valideynli ailələrdə və ya valideynlərin övladlarına kifayət qədər qayğı göstərmədiyi, hərərat və məhəbbət göstərmədiyi ailələrdə böyümüşdür. Belə münasibət şəxsiyyətin formalaşmasına zərərli təsir göstərmiş, özünə inamsızlıq, faydasızlıq, təşviş hissi doğurmuş, sonda şəxsiyyətdə deviant və patoloji dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə cinayətkarlar sosial tələbləri və normaları yaxşı bilirlər, lakin onlar bu normaların daxili rədd edilməsi, şüurlu şəkildə pozulması və ya vicdansız şəkildə həyata keçirilməsi ilə xarakterizə olunur. Bir çoxları rəsmi şəkildə günahlarını etiraf etsələr də, onlarda peşmançılıq hissi, özünü qınama və özünü ittiham etmə reaksiyası yoxdur. Sağlam insanlardan daha çox dərəcədə, bu oğrular öz vəziyyətlərinə və şüurun, yaddaşın, qavrayışın, təfəkkürün, zehni

performansın və psixopatoloji sindromların olması səbəbindən törədilən oğurluqları tənqid edirlər. Onlar yüksək səviyyəli sosial uyğunlaşma ilə xarakterizə olunur, oğurluqda təqsirləndirilən psixi cəhətdən sağlam insanlar isə adətən kifayət qədər ünsiyyətçil olurlar. Demək olar ki, 75%-nin zehni qabiliyyətləri aşağı, bəzilərinə isə cüzi zehni gerilik var ki, bu da onların arasında heç bir yerdə işləməyin və təhsil almamağın yüksək səviyyəsini əsasən izah edir. Onlar həmçinin impulsivlik, emosional qeyri-sabitlik, səbirsizlik ilə xarakterizə olunur, onların üçdə biri uyğun, itaətkardır. Davranışlarını başqalarının təsiri altında dəyişdirməyə meyillidirlər və onların fikirləri başqalarının fikrinə uyğun gəlir [14].

Müasir zorakılıq cinayətlərini xarakterizə edən zorakı cinayətlər ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, yayılma sahələri, təqsirkarların xüsusiyyətləri baxımından əhə-miyyətli fərqlərə baxmayaraq, onları birləşdirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Onların arasında tez-tez eqosentrizmə çevrilən açıq cinayət eqoizmi, insanlara hörmətsiz münasibət, maraqlarına etinasızlıq, yüksək dərəcədə yüksək qiymətləndirilmiş özünə hörmət var. Təcavüzkarın şəxsiyyətinin ümumi təsvirini verərək, alimlər onların əksəriyyətinə xas olan aşağıdakı psixoloji keyfiyyətləri müəyyənləşdirirlər:

1) impulsivlik, öz hərəkətlərinin nəticələrinin proqnozlaşdırılmasının pozulması, sosial norma və tələblərin rədd edilməsi, yüksək səviyyədə narahatlıq, sərtlik və təsirlilik, zəif uyğunlaşma, özgəninkiləşdirmə;

2) şüursuz bir aşağılıq hissi, qadınlarla münasibətlərdə çatışmazlıq, özünə şübhə;

3) empatiya, zəif özünüdərk, cinsi uyğunlaşmanın pozulması və cinsi tərəfdaş seçimində şəxsiyyətin olmaması ehtimalının azalması;

4) qadınlarla münasibətlərdə özünü təsdiq etmək istəyi, onları potensial olaraq aqressiv, hədsiz, dominantlığa can atan kimi qəbul etmək [15].

Son zamanlarda zorakı cinayətkarların şəxsiyyətinin kriminoloji xüsusiyyətlərində orta dəyərlərdən kifayət qədər sabit qeyd edilmişdir. Bunlar kişilərin üstünlük təşkil etməsi, şəhər sakinlərinin nisbətində artması, ağılı başında olma həddində əqli anomaliyaları olanların nisbətində artması, zorakılıq və digər cinayətkarların təhsil səviyyəsi fərqi bərabərləşdirilməsi, gənclər və gənclər arasında zorakılığa meylin artmasıdır. Orta yaşlı cinayətkarlar (18-39 yaş), sərxoş cinayətlər edən insanların nisbəti orta hesabla daha yüksəkdir. Zorakı cinayətkarlar daha zorakı və bacarıqlı olur, maddi və peşəkar cəhətdən daha hazırlıqlı olurlar. N.F.Kuznetsovanın qeyd etdiyi kimi, zorakılıq cinayətlərinin subyektinin şəxsiyyəti, bir tərəfdən, kifayət qədər sabit sosial-demoqrafik və motivasiya xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. N.F.Kuznetsova zorakı cinayətkarların aşağıdakı təsnifatını təklif edir:

1. Təsadüfi. Bu şəxslərin cinayət əməlləri qəfil münafişəyə qeyri-adekvat reaksiyanı ifadə edir və ya birdəfəlik güclü qrup təzyiqi mühitinə girməklə əlaqələndirilir. Bu halda motivasiya əsasən küsmə hissi və ya "özünükü" ilə həmrəylik hissi ilə əlaqələndirilir. Tez-tez təhrik, xaricdən təxribatçı hərəkətlər, sərxoşluq vəziyyəti, qurbanın davranışına görə güclü emosional həyəcanla stimullaşdırılır.

2. Münafişəli. Belə şəxslərin cinayət əməlləri adətən ailədə, məişət mühitində və s. artan (davamlı) münafişəni tamamlayır. Motivasiya əsasən inciklik, qısqanclıq, qisas hissi ilə əlaqələndirilir. Qrup həmrəyliyinə motivasiyası və ya "cinayətkarın" cəzasız qalması ilə bağlı da mümkündür.

Şəxsiyyətin ümumi xarakteristikası münafişənin inkişafı ilə tədricən pisləşir, onun daxili gərginliyi artır.

3. Mənfi yönümlü. Bu şəxslərin cinayət əməlləri nisbətən inkişaf etmiş neqativ oriyentasiyalarla, ictimai asayişin pozulması və digər qanun pozuntuları ilə bağlı müəyyən təcrübənin olması ilə əlaqələndirilir.

Belə hallarda motivasiya əsas və ya aparıcı ünsürlərdən biri kimi cəmiyyətin tələblərinə etinasızlıq, onlara hörmətsizlik daxildir. Bu tip cinayətkarlar qurbanın hər hansı söz və hərəkətlərinin mübahisə və dava üçün bəhanə kimi yozulması, adi mikromühit üçün "ənənəvi" güc tətbiqi, xuliqan davranış stereotiplərinin istənilən vəziyyətdə təkrar istehsalı ilə xarakterizə olunur. Adətən belə şəxslər yaşayış və iş yeri ilə mənfi xarakterizə olunur, oxuyur, içki içir, uzun müddət işləmir, polis qeydiyyatındadır.

2. Zərərli. Belə şəxslərin cinayət əməlləri öz situasiya xarakterini xeyli dərəcədə itirir: qəsdən törədilmiş əməllərin əhəmiyyətli bir hissəsi var.

Bu halda zorakı cinayətlərin törədilməsi təkcə əvvəlki, az əhəmiyyətli cinayətlər tərəfindən hazırlanmış, həm də təkrarlanan davranış stereotipini formalaşdırır. Eqosentrizm, qəddarlıq, qəzəb, aqressivlik, səbirsizlik onun psixologiyasının aparıcı şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə çevrilir, bu da xüsusi residiv ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artırır və belə şəxslərin korreksiyasını çətinləşdirir. Bu növlərin hər biri içərisində cinayət-hüquqi, inzibati hüquq və tibbi tədbirlərin birləşməsinə tələb edən cinayət davranış mexanizmində psixopatoloji xüsusiyyətləri müəyyən rol oynayan (ağıllılıq həddində) şəxsləri ayırmaq məqsədəuyğundur [3].

Müəyyən olunmuşdur ki, zorakı cinayətkarların davranışı həddindən artıq eqosentrizm, kortəbii olaraq yaranan istəkləri dərhal təmin etmək istəyi, primitivizm və sinizm ilə xarakterizə olunur. Onlar zorakılığı münafiqəni həll etməyin yeganə yolu kimi görürlər. Bu şəxslər psixoloji özünümüdafiə vasitələrindən geniş istifadə ilə xarakterizə olunur: onlar tərəfindən antisosial davranışlarına haqq qazandırmaq, günahı qurbanın üzərinə atmaq və s. Zorakı cinayətlər çox vaxtı şiddətli aqressivlik nümayiş etdirir, ağır fiziki və ruhi xəsarətlərə səbəb olur.

Bu tip aqressiv davranış dərin şəxsi deformasiyadan, aqressiv davranışa qarşı sabit münasibətin formalaşmasından və insanlara zərər verməyə daimi hazırlığından, fərdin son dərəcə aşağı sosial özünü idarə etməsindən xəbər verir. Zorakı cinayətkarların hansı psixoloji xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyənləşdirmək üçün MMPI metodikasından istifadə olunmuşdur. Zorakı cinayətkarlar kateqoriyasından olan qatillərin MMPI profili böyük maraq doğurur. 3) Böyük ölçüdə bütün cinayətkarlar üçün ümumi olan xüsusiyyətlər qatillərdə ifadə olunur. Qatillərin MMIL profili bütün cinayətkarların L, F, K, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 0 şkalalara görə orta profilindən əhəmiyyətli fərqə malikdir ($p < 0.05$), yəni on bir üzrə metodologiyanın on üç göstəricisindən.

Bununla belə, konfigurasiyaların oxşarlığına baxmayaraq, qatillərin ilk növbədə F, 6, 8 şkalasında zirvələrlə müəyyən edilən homogen şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə sahib olduqları aşkar edilmişdir. Buna görə də, bunlar davranışları əsasən müəyyən situasiyalarda həyata keçirilən affektiv yüklü ideyalarla müəyyən edilən insanlardır. Şəxslərarası qarşılıqlı əlaqənin

istənilən elementinə son dərəcə həssasdırlar, şübhəlidirlər, xarici mühiti düşmən kimi qəbul edirlər. Bu baxımdan, onlar üçün vəziyyəti düzgün qiymətləndirmək çətindir, sanki affektin təsiri altında asanlıqla dəyişir. Şəxslərarası qarşılıqlı əlaqənin elementlərinə artan həssaslıq, fərdin şəxsiyyətinə ən kiçik təhlükə yaradan hər hansı bir sosial təmasda asanlıqla qıcıqlanmasına səbəb olur. Əgər onların kimsə və ya nəşə haqqında öz fikirləri varsa, onları inandırmaq çətindir. Həyatda qarşılaşdıqları bütün çətinliklər və çətinliklər ətrafdan gələn düşmənçilik hərəkətlərinin nəticəsi kimi yozulur. Uğursuzluqlarında özlərini deyil, başqalarını günahlandırmağa meyillidirlər. Bu cür insanlar şəxsi şərəf sferasında ən həssasdırlar, onlar öz dəyərlərinin daha çox dərk edilməsi ilə xarakterizə olunurlar [16].

F və 8 şkalasının əhəmiyyətli dərəcədə artması da qatillərin emosional pozğunluqlarının, sosial yadlaşmanın və təkcə mənəvi deyil, həm də hüquqi normaların mənimsənilməsi ilə bağlı çətinliklərin olduğunu göstərir. Belə insanlar cinayətləri daha çox bu və ya digər şəxsə və ya vəziyyətə münasibətdə yığılmış affektlə əlaqədar törədirlər, münafiqənin həlli üçün başqa üsul görmədən, yaxud görmək istəmədən. Nəticə etibarlı ilə, qatillər cinayətkarların bütün digər kateqoriyalarından ilk növbədə affektin hədsiz davamlılığı və şəxsiyyətlərarası həssaslığın artması ilə seçilir. Zorakı cinayətkarlar, qatillər kimi, məzmunu əsasən F, 4, 6, 8, 9 şkalasının zirvələri ilə müəyyən edilən açıq xarakteristik xüsusiyyətlərə malik homogen bir qrupdur. İmpulsiv davranış və sosial normalara məhəl qoymamaq, aqressivlik kimi mülkiyyət. 6 miqyasda pik, ümumi sərtlik və təsirin davamlılığı səbəbindən davranışın aqressivliyini artırır. 8 miqyasda artım sosial

mühitdən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşmanı göstərir, bununla əlaqədar vəziyyətin adekvat qiymətləndirilməsi imkanları azalır. 9 miqyasda (müqayisə edilmiş cinayətkar qrupları arasında ən yüksək dəyərə malikdir) 70 T-bal səviyyəsinə yüksəlmə, yəni ümumi fəaliyyət səviyyəsinin artması impulsiv davranışın ən xarakterik xüsusiyyətə çevrilməsinə səbəb olur. Statistik və psixoloji təhlillər göstərdi ki, məsələn, qatillər bütün cinayətkar qrupları ilə müqayisədə 3, 5, 0 miqyasında ən yüksək nəticələrə malikdirlər. Bu nəticələrin aşağıdakı şərhini təklif edə bilərik. Qatillər ən yaxşı görünməyə meyllidirlər. Onlar başqalarının özləri haqqında fikirlərinə əhəmiyyət verirlər [13]. Zorakılıq cinayətləri törədən şəxslərin əsas xarakterik xüsusiyyəti qüsurlu sosial identifikasiya, emosional sönüklük və impulsiv aqressivlikdir. Qətl, bədən xəsarəti, işgəncə, zorlama, xuliqanlıqda təqsirli olan şəxslər həddindən artıq desosializasiya, stereotipləşmiş antisosial davranış bacarıqları ilə xarakterizə olunur [19].

Onların davranışı həddindən artıq eqosentrizm, kortəbii olaraq yaranan istəkləri dərhal təmin etmək istəyi, primitivizm ilə xarakterizə olunur. Onlar zorakılığı münaqişələrin həllinin yeganə yolu kimi görürlər. Bu şəxslər psixoloji özünümüdafiə vasitələrindən geniş istifadə ilə xarakterizə olunur: onlar tərəfindən antisosial davranışlarına haqq qazandırmaq, günahı qurbanın üzərinə atmaq və xarici vəziyyətlər [4].

Zərərli zorakılıq cinayətləri törədən şəxslər bir sıra şəxsiyyət-tipoloji, psixoloji xüsusiyyətlərə malikdirlər:

1. ətraf mühit daim onlara düşmən kimi qəbul edilir;
2. ən kiçik şəxsi məğlubiyyətlərə həssaslığın artması, onları sosial cəhətdən

adekvat şəkildə kompensasiya edə bilməməsi;

3. otistik (ictimai cəhətdən uzaqlaşmış);
4. emosional cəhətdən son dərəcə qeyri-sabit, patoloji cəhətdən tez xasiyyətli, intiqamçı, əqli balanssız, qəfil əhval dəyişikliyindən, disforiyadan əziyyət çəkir
5. iddia səviyyəsi son dərəcə yüksəkdir;
6. ekstremal vəziyyətlərdə qalmağa meylli, onları aktiv şəkildə başla;
7. özünü təsdiq etməyə meylli vurğulanmış;özlərinə xas olan alçaqlıq hisslərini daima həddən artıq kompensasiya etməyə meyllidirlər [2].

Bu kateqoriyadan olan cinayətkarların mənfi keyfiyyətləri sosial nəzarətin azalması, son dərəcə mənfi mikromühit şəraitində formalaşır. Bu davranışın formalaşmasında mühüm amillər:

1. uşaqlıqda emosional məhrumiyyət
2. ailədən və sosial cəhətdən müsbət qruplardan uzaqlaşma.

Onların həyatında aqressiv davranışa daim üstünlük verilirdi-digər insanlara zərər vurmağa davamlı bir hazırlıq formalaşırdı [5].

Zorakı cinayətlər çox vaxt şiddətli aqressivlik nümayiş etdirir, ağır fiziki və ruhi xəsarətlərə səbəb olur. Bu tip aqressiv davranış dərin şəxsi deformasiyadan, aqressiv davranışa qarşı sabit münasibətin formalaşmasından və insanlara zərər verməyə daimi hazırlığından, fərdin son dərəcə aşağı sosial özünü idarə etməsindən xəbər verir. Bu şəxsiyyət qüsurları bəzi hallarda alkoqolizm, travmatik beyin zədəsi və ruhi xəstəliklərlə daha da şiddətlənir. Bu şəxslərin konflikt vəziyyətlərində onlar üçün şəxsiyyət-tənqidi xüsusiyyətləri olan davranışları aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur: fərdin ilk aqressiv impulsunu cilovlaya bilməməsi;

münaqişənin inkişafını və aqressiv hərəkətlərin nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyətinin olma-ması; bu tip münaqişəli vəziyyətdən uyğunlaşdırılmış çıxış yolu üçün davranış üsulları sisteminin mənimsənilməməsi. Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən zorakı cinayətlərin əksəriyyəti impulsiv aqressivlik, criminal ilə əlaqələndirilir [11].

Yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi cinayətkarın şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqinin mühüm elementidir, çünki bu, təkcə bu şəxslərin bəzi davranış nümunələrini izah etməyə deyil, həm də profilaktik fəaliyyətləri optimallaşdırmağa imkan verir. Bu kateqoriyadan olan cinayətləri törətmiş şəxslərin yaş həddinin müqayisəli təhlili aşağıdakıları göstərmişdir: üstü açılmamış zorakılıq əməllərinin 20%-i 14-20 yaşlı şəxslər tərəfindən törədilib; 26-21 yaşdan 30 yaşa qədər; 30-31 yaşdan 40 yaşa qədər; 16-41 yaşdan 50 yaşa qədər; təxminən 8%-i 51 yaşdan yuxarıdır. Çox vaxt belə cinayətləri 20 yaşdan 40 yaşa qədər olan şəxslər törədirlər; onların orta yaşı 38,4 ildir. Qeyd edək ki, azyaşlıların üstü açılmayan zorakılıq hərəkətlərinin sayında artım tendensiyası müşahidə olunur. 30 yaşdan yuxarı şəxslər daha çox cinayət törədir-cinayətlərin ümumi kütləsinin 57%-i, 18 yaşdan yuxarı şəxslər təşkil. Zorakılıq cinayətləri törədən şəxslərin məşğuliyyətini xarakterizə edərkən, cinayət törətmə motivlərindən asılı olaraq müvafiq göstəricilərin heterogenliyini qeyd etmək lazımdır. Xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, cinayətkarların 36%-i cinayət törədilənə qədər işləməyib, bu kateqoriyadan olan şəxslərin 43%-i iş və təhsil yerini tez-tez dəyişmək, işdə uzun fasilələrlə səciiyələnir. Təhsil alanların yarısından çoxu əmək intizamını poz-muş, iş yerini dəyişmiş, vəzifələrinə vicdanla yanaşblar [9].

Nəticə

Tamahkar və zorakı tip cinayətkarların psixoloji xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə aydın olur ki, onların psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi tamahkar və zorakı tip cinayətkarların şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, bu cinayətlərin motivini, məqsədini müəyyən etməyə, həmçinin bu cinayətlərin gəkləcəkdə qarşısını almaq üçün tədbirlər işləyib hazırlamağa kömək edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əliyev B.H., Səməndərova A.F. Hüquq psixologiyasının tədqiqat metodları. Bakı: Təhsil, 2008, 156 s
2. Шестаков Д.А. Семейная криминология: семья–конфликт–преступление. СПб., 1996. 264с.
3. Чуприков А.П., Цупрык Б.М. Общая и криминальная сексология: учебное пособие. – К.: МАУП, 2002. 248с.
4. Хомич А.В. Психология девиантного поведения/ Южно-Российский Гумманитарный Институт. Ростов-на-Дону.2006. 104 с.
5. Романов В.В., Юридическая психология., Москва 2014. 176с
6. Предупреждение преступлений и административных правонарушений: учеб. пособие / С.И. Иванова (и др.). – Тюмень: Тюменский институт повышения квалификации сотрудников МВД России, 2012. 187с
7. Постановления Президиума Верховного Суда РФ от 28.04.2004. No 176п04пр. Правосознание и правовое воспитание осужденных. Сборник научных трудов. Москва, 1982, 107с.
8. Побегайло Э.Ф. Умышленные убийства и борьба с ними. – Воронеж, 1965. – 205с.

9. Побегайло Э.Ф. Психологические детерминанты криминальной агрессии // Уголовное право. 2002. No 1. – С. 101-107.
10. Меджидова С.М. Социально-психологические типы несовершеннолетних осужденных.-Диссертация на соискание учен. Степ. Канд. Психол. Наук.-Л., 1985, 217 с.
11. Ломброзо Ч. Преступление. МЛ 1994,205 с
12. Личность преступника / Под ред. Б. С. Волкова. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1972. – 187 с.
13. Крымкин В.В. Женщина-преступница. МЛ-1996. 305с
14. Извлечение из Определения Верховного Суда РФ от 17.11.1993 г. // Бюллетень Верховного Суда РФ.-1994.-No 6. 4-5 с.
15. Зайков Д.Е., Юридическая психология. Москва, 2008. 405 с
16. Гриценко Т.В. Состояние, структура и динамика преступлений, совершаемых с особой жестокостью (по данным Ростовской области) Научно-образовательный и прикладной журнал «Гуманитарные и социально-экономические науки». No 6 (85). 2015. 103-108 с.
17. Горина Е.Е. Место маргиналов и представителей «социального дна» в социальной структуре общества Психология, социология и педагогика. 2014. No 9. 56-105 с.
18. Голубев В.П., Кудряков Ю.Н., Шамис А.В. Типология осуждённых за насильственные преступления и работа с ними. – М, 1985. 52с.
- 19.«Профессия-мать» // Итоги. No 41 (539). 09.10.2006г.

Мушфиг Гусейн оглы МУСТАФАЕВ

Западно-Каспийский университет, доктор философии в области психологии
E-mail: mustafayev76@mail.ru

Дилара Эйваз кызы БАЙРАМОВА

Западно-Каспийский университет, магистрант
E-mail: dilarabayramova99@gmail.com

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖАДНЫХ И НАСИЛЬСТВЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Резюме: В статье рассматриваются психологические особенности личности алчных и жестоких преступников, а также структура их личности. Анализируются психологические особенности разных типов преступников, совершающих корыстные и насильственные преступления.

Ключевые слова: человек, личность, преступник, алчный преступник, жестокий преступник, черты личности, психологические особенности.

Mushfig Huseyn oglu MUSTAFAYEV

Western Caspian University, Doctor of Philosophy in Psychology
E-mail: mustafayev76@mail.ru

Dilara Eyvaz BAYRAMOVA

Western Caspian University, master's student
Email: dilarabayramova99@gmail.com

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF GREEDY AND VIOLENT CRIME

Summary: The article discusses the psychological characteristics of the personality of greedy and violent criminals, as well as the structure of their personality. The psychological characteristics of different types of criminals who commit greedy and violent crimes are analyzed.

Keywords: person, personality, criminal, greedy criminal, violent criminal, personality traits, psychological characteristics.

Daxil olub: 12.01.2022